

Kîthoomo kîa
Ûmenyo Bwa Nthî
Kîraci Kîa Mbere

KÎTHOOMO KÎA
ÛMENYO BWA NTHÎ
KÎRACI KÎA MBERE
Îbuku rîa Mûrutwa

ISBN 9966-00-216-2
Published by
BTL (E. A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya

Social Studies
in Tharaka Language

Biûria

1. Gweta into bithatû bira wonaga njîraani ûthiîte cukuru.
2. Gweta itûmi bia into bibu kîrî antû.

KÎTHOOMO KÎA

ÛMENYO BWA NTHÎ

ÎBUKU RÎA MÛRUTWAKÎRACI KÎA MBERE

Standard

1

Pupil's book

Social Studies
in Tharaka Language

Written by: Tharaka MTE Writers panel

Technical Assistant: Susan Nyaga

Compiled by: Tharaka MTE staff

Edited by: Joseph Mbijiwe & Patrick Kanampiu

Cover Design: Joseph Mbijiwe

Illustrated by: Mukabi Mati Joseck Mutethia, Joseph Mbijiwe & Mutiria Cingau

Layout Assistant: Janet Sweet

First Edition, 2012
ISBN 9966-00-216-2

Published by
Bible Translation & Literacy (E. A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya.
© BTL, 2012

Funded by:

B) Itûmi bimwe bia into bibi kîr antû

i) Irîma

Irîma i bikuuyagia matu ma mbura.

ii) Miuro

Miuro n'îtweyaga rûûyî.

Gweta itûmi bina bia rûûyî.

Miuro n'ûtûûro bwa nyamû imwe ta makûyû, nguû,
na ing'aang'i.

iii) Ndagaca

Ndagaca n'ya kûriinga muuro.

iv) Mîthitû/Ithaka

Mbaaû, mîti ya waaka na nkû biumaga ithakaani
na mîthitûûni.

v) Mîako

- Mûcigiti na Kanica - itûmagîrwa kûroombera Ngai.
- Nduka na mootîri - itûmagîrwa n'ûntû bwa Biacaara.
- Cukuru - n'ya kûthoomera.

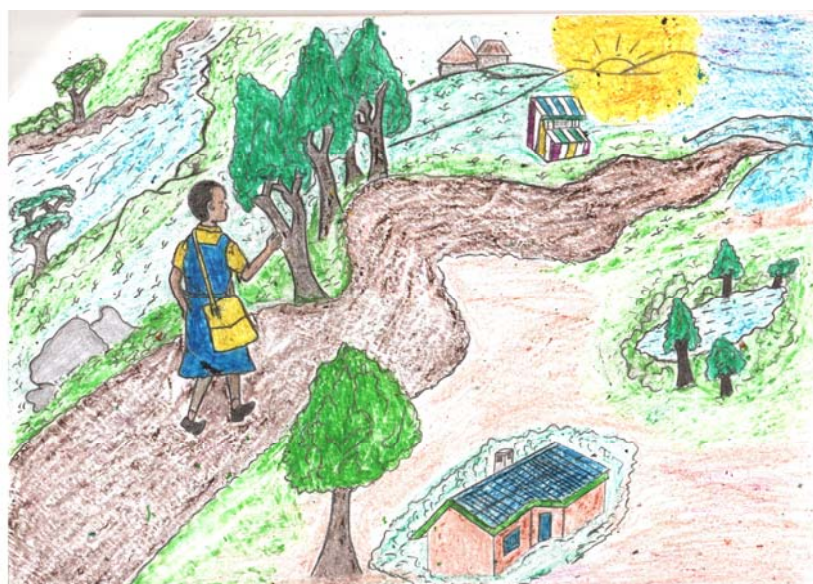
7 Into bira bionekaga rionthe njiraani tuthite cukuru

Kwambiiria

Rira tuthite cukuru i twonaga into mwanya mwanya.

Bimwe biumbiitwe i Ngai na biingî biruthiitwe n'antû.

A. Bimwe bia into bira twonaga njiraani i ta:

mithitû, kithaka, miuro, maria, ndagaca, irîma, mîciî, nduka, mîaranthi, cukuru, kanica, nyaki, na bingî biingî.

Gweta into bingi bira gwonaga njiraani.

PREFACE

This Standard 1 **Social Studies** Pupil's Book is written in accordance with the Standard One Syllabus by Kenya Institute of Education (KIE). The book is divided into 7 units. Each unit deals with a major topic. These 7 main topics that the book covers are; *Home, Our Family, Family Needs, Family Possessions, Our School, Safety on the Way to School* and *Important Features*. The topics are divided into sub-topics and the various topics are further sub-divided into lessons.

This book was written to help teachers in Tharaka lower primary schools in teaching **Social Studies** using Kĩtharaka as a medium of instruction. This is in line with requirement of the Ministry of Education that pupils in lower primary schools learn in the language of the catchment area.

This book and others in this series are culturally relevant to Tharaka children. They are not only written in Kĩtharaka but they also use examples familiar to Tharaka children.

This is the pupil's book. There is a teacher's guide that has instructions to the teacher on how to disseminate the contents of this pupil's book to the learners.

I would like to appreciate and acknowledge the contribution by various partners in developing this book and others in the Kĩtharaka series. Among these are the Tharaka MTE Writers Panel, comprising Education Officers: Mr. Joseph Mwenda, Mr. Alex Kanampiu, Mrs. Ann Kieria, Mr. Peter K. Muchiri and Mr. Onesmus Mitambo; Primary School Teachers, Mr. Mũthengi Gaichu, Mr. Isaiah Gwatia, Mrs. Grace Ngoci, Mr. Isaiah Rubane, Mr. Gerald Murithi, Mr. Simon Kithiriki, Mr. Moses Kirimi, Mrs. Eunice Mayira, Ms. Tabitha Munda, Mrs. Esther Karauki, Mr. Ginson Miriti, Mrs. Jennifer Makia, Mr. Delphino M. Mwaria, Mr. Zaverio M. Rugia and Mr. Stephen K. Mũrea, BTL Tharaka staff, Tharaka South and Tharaka North District Education Officials, our funding partners, Bible Translation & Literacy (E.A.) and our other various partners.

I most sincerely thank all those who took part and gave all manner of support in the development of this book.
God bless you all.

Onesmus Kamwara
BTL Tharaka Project Leader

KÎMENYITHIA

Îbuku rîrî rîa **Ûmenyo bwa Nthî** rîa Kîraci Kîa Mbere rîandîkîitwe rîkîthiingatagîira sîrabasi ya Kîraci kîa Mbere ya 'Kenya Institute of Education' (KIE). Rîgaûkanîitue icuncî mûgwanja. Na wa kîra gîcuncî kîrî na kîthoomo gîakîo. Ithoomo bira birî îbukuuni rîrî i: ***Mûcîî, Mûcîî wetû, Moobatu Ma mûcîî wetû, Into bia mûcîî wetû, cukuru yetû, Kûrigîîria ûgwati ûthiîte kana gumîite cukuru na Into bira bionekaga rîonthe njîraani tuumîite cukuru.*** Ithoomo bibi ibigaûkanîitue biauma reeconî inyîingî.

Îbuku rîrî rîandîkirwe rîa gûteetheeria aarimû ba iraci bia mwambîîrio bia cukuru cia Tharaka kûrutana Kîthoomo kîa **Ûmenyo bwa Nthî** bagîtûmagîra rwaria rwa Kîitharaka. Ûgu i kûriingana na watho bwa rwong'î rwa Kîthoomo atî aana ba iraci bia mwambîîrio babatîîrue barutanwa na rwaria rûra rwaragua n'antû ba bantû agu cukuru îrî.

Îbuku rîrî na mara mangî marî mûbangooni ûyû ma Kîitharaka maandîkîitwe bûra mwana wa Tharaka aûmba kûmeerewa bwega mûno. Maandîkîitwe na rwaria rwa Kîitharaka na magîtûmagîra ngerekano ira aana ba Tharaka bamenyanîritie nacio.

Rîrî n'îbuku rîa mûrutwa. Kûrî na îbuku rîa mwarimû rîra rîrî na mataaro kîrî mwarimû ma kûmwonia bûra aûmba kûrutana mantû mara marî îbukuuni rîrî .

Ingûcookia nkaatho kîrî antû bara bateetheereetia kwandîka îbuku rîrî na Mabuku mara mangî ma mûbango ûyû wa Kîitharaka. Nabo i bo; Gîkundi kîa aandîki ba Kîitharaka, nabo n'amwe na, anene ba kîthoomo: Mr. Joseph Mwenda, Mr. Alex Kanampiu Mrs. Ann Kieria, Mr. Peter K. Muchiri na Mr. Onesmus Mitambo; aarimû: Mr. Muthengi Gaichu, Mr. Isaiah Gwatia, Mrs. Grace Ngoci, Mr. Isaiah Rubane, Mr. Gerald Murithi, Mr. Simon Kithiriki, Mr. Moses Kirimi, Mrs. Eunice Mayira, Ms. Tabitha Munda, Mrs. Esther Karauki, Mr. Ginson Miriti, Mrs. Jennifer Makia na Mr. Delphino M. Mwaria, Mr. Zaverio M. Rugia na Mr. Stephen K. Murea; aruti ngûgî ba BTL Tharaka, anene ba kîthoomo ndeeni ya Dicitirîti ya Tharaka ya naiti na ya neegûrû, antû bara bateethagîiria na mbia, BTL na bangî baingî.

Ingûcookeria antû bonthe bara bateetheereetie na njîra mwanya mwanya, wandikî bwa îbuku rîrî nkatho inyîingî mûno.

Ngai abûthaarime bwinthe,
Onesmus Kamwara
BTL Tharaka Project Leader

3. Gweta mogwati mathatû ma kwaria na muntû ûtaiyî

- (i) _____
- (ii) _____
- (iii) _____

Atîrî:

- ûtigateetîgîrîe gîntû kuuma kîrî muntû ûtaiyî
- ûtikeere muntû ûtaiyî mantû ma mûciî wenu
- ûtikaaruthe ûntû werwa i muntû ûtaiyî.

Kaana gakîyûkia gîntû kuuma kîrî mûntû gataiyî.

Biûria.

1. Guumîite cukuru ugakomana na muntû ûtaiyî agakûneenkera nderemende, ûbatîrue ûrûtha ata?
2. Onania njîra îmbega ya gûkerania barabara.

FOREWORD

For the last ten years Bible Translation and Literacy (BTL) has partnered with the Government of Kenya in implementing Mother Tongue Education (MTE) in schools among the Tharaka community.

This Standard 2 Social Studies pupil's book in Kîitharaka was developed by teachers, education officials from the Tharaka programme area and BTL staff and Consultants. Earlier, before the production of the books in this series, BTL worked with the community whose language was previously unwritten to develop and produce a functionally and acceptable orthography (writing system).

It is my hope that this book will lay a strong foundation to enable Tharaka children to learn Social Studies. It is my desire to see that these books will become a stepping stone to the greater success and performance in the children's future learning process. The use of Mother Tongue in teaching and learning in schools has proved to enable learners to easily take their first steps in learning and familiarize themselves with the social environment around them.

I believe that good quality learning is not only aimed at enabling the learners to be competent, productive and successful in their exams; but also at encouraging diversity and developing a generation of citizens who are proud of and well rooted in their cultural and traditional heritage.

I recognize and applaud the healthy partnerships that BTL has had with the Ministry of Education as represented by the Education Officials and the teachers. On behalf of BTL, I take this opportunity to thank all our partners for having tirelessly and selflessly contributed to the development, editing and production of this student book. I hope this contribution will go along way to improve the quality of life through cultural and socio-economic development.

Rev. Peter Munguti
General Secretary,
Bible Translation and Literacy (BTL)
February 2012

Biûria

1. Tûthiyaga cukuru na _____, baicikiri na nkaarî.
2. Tûbatîrue _____ barabaraani. (kwîraithîra, kûthekania)
3. Tûbatîrue gûkeranîria barabara ara kûrî na _____.
4. Tûbwîrîte kûthîra barabaraani rûteere rwa njara ya _____. (ûrîo, ûmotho)

C. Mogwati ma kwaria na kûthiiyania na antû ûtaiyî

I bwega kûthiiyania na aana bara baangî cukuru.

Îndî ti bwega kûthiiyania na antû bara ûtaiyî n'ûntû nwa beegue barî bathûûku.

Antû bathûûku

- nwa bayûkie kaana bakathi nako
- nwa benyaangie kaana
- nwa baiye into bia kaana
- nwa bakûthûngîrie mantûûni mîthûûku ta: kûnyua bangi, ncoobi, thigara, ûmaraya na, mangî maingî.
- nwa bakûrûmie gîntû kîthûûku.

Mûnene arîkeranîria barabara ara kûrî na kîthiooro. Atikwona nkaarî îra yîyîite.

Ririkana

- ûtigaakeranîrie barabara kîthiorooni.
- ûtikathekanîrie barabaraani.
- mbere ya gûkerania barabara, **cûûba rûteere rwa ûrîo, rwa ûmotho, ûcûûbe rwa ûrîo kaîrî, wona gûtirî nkaarî rîru ûkeranie.**
- Keranîria barabara ara kûrî na mîtuana î mîyerû. Agu noo antû betîgîîrîtue gûkeranîria barabara.

MARA MARÎ KU

Gîcunci kîa mbere: Mûciî	1
Gîcuncî kîa biîrî: Mûciî wetû	12
Gîcuncî kîa bithatû: Moobatu ma mîciî yetû.....	21
Gîcuncî kîa bina: Into bia mûciî wetû.....	33
Gîcuncî kîa bitaano: Cukuru yetû	48
Gîcuncî kîa bithanthatû: kûrigîîria ûgwati ûthîite kana gumîite cukuru	62
Gîcuncî kîa mûgwanja: Into bira twonaga njîrani tûthîite cukuru	68

B. Kwîmenyeera Barabaraani

Tûbatîîrue kwîmenyeera rîra tûrî barabaraani

Ririkana

a) Kûthiîra rûteere na ti gatîgatî ka barabara

b) Thiîra rûteere rûra nkaarî ikuuma ikwerekerete
(rûteere rwa njara yaku ya ûrîo)

*Kayîra athiîrîite njara
ya ûrîo*

*Mûgao akeranîrîtie
barabara ara kûrî na
mîtuaana î mîyerû*

Matî athiîrîite gatîgatî
ka barabara

6 Ûgwati

Kûrigiĩria Ûgwati Ûthiĩte kana gûmĩĩte cukuru

Kwambiĩria

I tûtûmagiĩra mĩthiĩre mwanya mwanya kûthi na kuuma cukuru.

A. Bûra tûthiĩyaga cukuru

*Ûyû i Kĩnyua.
Kĩnyua athiĩte cukuru na magûrû.*

*Kĩnyoni athiĩte
cukuru na baicikiri.*

*Kamene athiĩte
cukuru na nkaari*

1 Mûciĩ

A. Mûciĩ wetû

Kwambiĩria

Baantû ara tûkaraga na aciaari, aruaayia, aaraayia na ba cûûcu gwĩtagwa Mûciĩ.

Mûciĩ ya giĩtene

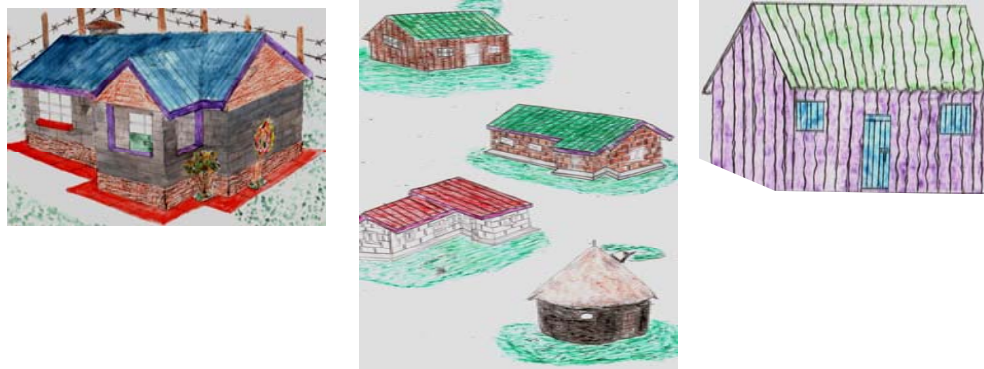
Mûciĩ ya ntugû ino

Ngûgî ya kûruta

1. Gweta nyomba ira irî mûciî wenu.
2. Ringa mbica ya mûciî wenu.

Mûciî n'wa wîthîrwe ûrî na nyomba îmwê kana nyomba i nyiingî.

Antû ba mîciî îra îrî akubî na gwetû beetagwa **atûûri**. Mîciî î miingî îrî amwe îrûthaga **ntûûra**.

Îno i ntûûra

Ngûgî ya kûruta

Koobia mbica ya mûbaango wa ithoomo na mathaa îra îrî kîraciini kîenu.

Mûbaango wa ithoomo wîthagîrwa ûrî na kagiita ka:

mathoomo, kûnogoka, kûthi kûrîa, na mathaa ma cukuru.

Ririkana:

kûrî na cukuru imwe ciîthagîrwa irî na mathoomo nyuma ya kûrîa.

KIRACI KIA MBERE. MUBANGO WA KITHOOMO NA MATHAA

MATHAA NTUGU	8.20	8.55	9.20	9.30	10.05	10.40	11.30	12.05
	8.55	9.20	9.30	10.05	10.40	11.30	12.05	12.40
NCUMATATU	MATHABU	GICUNGU	B	KISWAHLI	PE	B	UMENYO BAA NTHI	CATANGI
NCUMATINE	GICUNGU	KISWAHLI	R	PE	MATHABU	R	C/A	KITHABAKA
NCUMATAANO	KISWAHLI	MATHABU	E	GICUNGU	UMENYO BAA NTHI	E	NDINI	CATANGI
NCUMATAANI	MATHABU	GICUNGU	A	PE	KISWAHLI	A	C/A	KITHABAKA
ARANICI	PE	GICUNGU	K	MATHABU	KISWAHLI	K	C/A	NDINI
NCUMAA								

Ûyû i mûbaango wa mathaa na ithoomo ûra tûtûmagîra kîraciini gîetû

B. Mîthemba ya Nyomba

Kûrî mîthemba ya nyomba mwanya mwanya ira cionekaga mîciî yetû.

Kûrî nyomba imwe cia nyaki, mabaati, maiga, matubaarî, ntaga, mpaando, na mbaaû

ntaga na nyaki

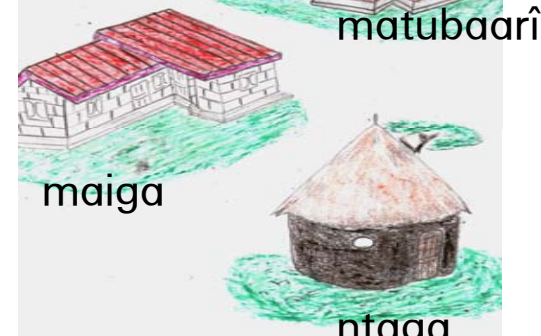
mpaando

mbaaû

mabaati

matubaarî

maiga

ntaga

Ngûgî ya kûruta

1. Gweta nyomba mwanya mwanya ira cionekaga wetû.
2. Coora mbica cia nyomba mîthemba yîrî kana îthatû.

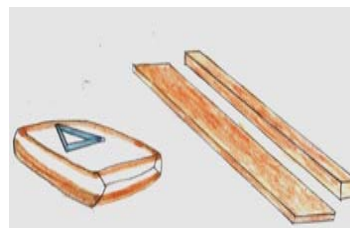
C. Into bira bitûmagîrwa waaka

Kûrî na into mwanya mwanya bira tûtûmagîra waaka nyomba.

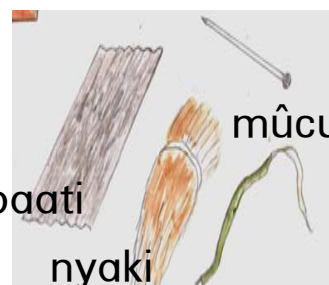
Into bibi i ta: mîî, maiga, matubaarî, mûthetu, cimiti, mûthaanga, mbaaû, nyaki mabaati, mîcumaarî, na ndigi.

mûî îtubaarî

cimiti mbaaû

îbaati
nyaki
ndigi

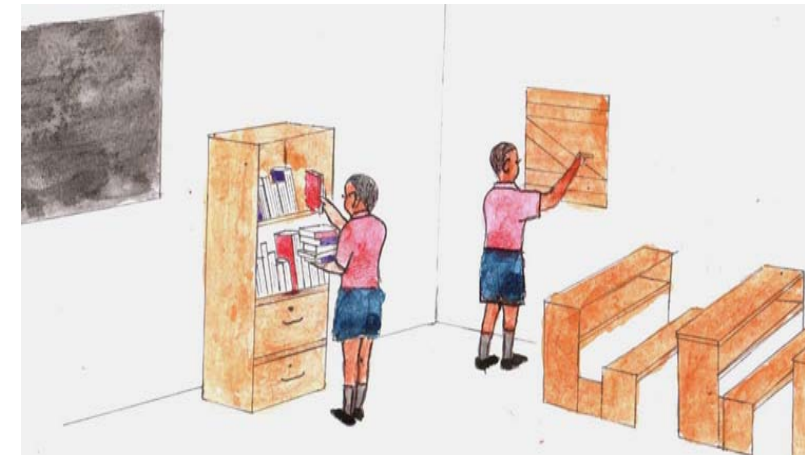
mîcumaarî

mûthaanga

Njîra imwe cia kûbimenyeera i ta ino:

- tûtikaûragange iyici na maiga
- tûtikaunange itî bia gûkarîra
- tûtigeekîre rûko kîraciini
- kûmenyeera mabuku ma kîraci.

*Gîtonga n'akûbanga mabuku bwega
I bwega kûmenyeera into bia kîraci.*

Ngûgî ya kûruta

Gweta njîra imwe ira bûtûmagîra kûmenyeera kîraci kîenu.

L. Mûbaango wa ithoomo na Mathaa Kîraciini gîetû

Mûbaango wa ithoomo na mathaa kîraciini n'ûtûteethagîria kûmenya na kûthingata mûbaangîre wa Thirikaarî wa kîthoomo.

*Arutwa bakîtheria kîraci na into
mwanyamwanya*

Ngûgî ya kûruta

Arutwa batherie kîraci kîaao.

K. Kûmenyeera into bia kîraci gîetû

Into bira bionthe birî kîraciini i bietû twinthe.

I bio bitûteethagîria kûthooma.

Tûbatîrue kûbimenyagîira rîonthe.

Ririkana

Kûrî nyomba imwe itoonekaga wetû, îndî
icioonekaga kûngî ta **Manyatta** cia Maacai.

manyatta

D. Tûnyomba twa ndeeni ya nyomba:

Nyomba îrî tûnyomba mwanya mwanya na
mîtûmîkîre yaatu i mwanya.

Kûrî kanyomba ga **kûmaama**, ga **kûrîira** irio, ga
kûrugîra irio, ga **kûgaiga** irio, ga **kûthaambîra** na
kîoro

E. Into bira bionekaga wa kîra kanyomba:

ga kûmaama – itaanda, mîrîngîti, mîgeka, mîkondooro.

ga kûrîira – meetha, itî, kaabati.

ga kûthaambîra na kîoro – cabuni, taurû

ga kûgaiga into- rio bia kûrugwa, mîtûngi

kîrugîro - maarî, cûûria, nyûngû, Mîtûngi, njiko nḃḃ

*Gatumi n'agûciata mûcîi.
Njagî nwe n'agûceengia nyaki*

kîoro

kîthaambîro

J. Kûtheria Kîraci

Tûbatîrue kûtheria kîraci gîetû ntugû cionthe. Kîraci kîîtheru i kîonekaga kîrî kîega.

Ngûgî ya kûruta

Arîîriani into bia kûtheria kîraci ta:

- maciati
- ntaame
- rûûyî
- iraî
- ndoo

I. Ngûgî cietû ta arutwa kîraciini

Tûbatîîrue tûgwatanîra twinthe kîraciini keenda tûthooma bwega.

Ngwatanîro imwe ira tûbatîîrue twîthîrwa tûrî nacio i ta ino:

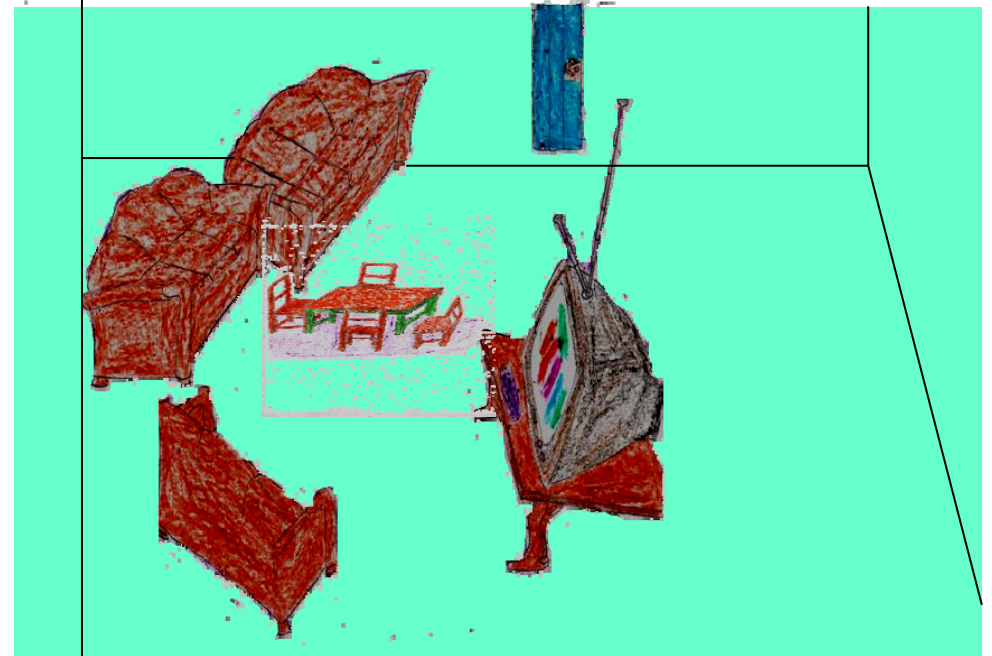
- kwathîkîra mûtoongoria wa kîraci
- kûrûtha bûra twerwa tûrûthe.

Mûtugi akwîrwa i mwarimû abuute kîbaaû

Arutwa baba i bagwîtûrîria maûa rûûyî

nyomba ya kûmaama na kûrîira

kîmaamo

kîrugîro

Ngûgî ya kûruta

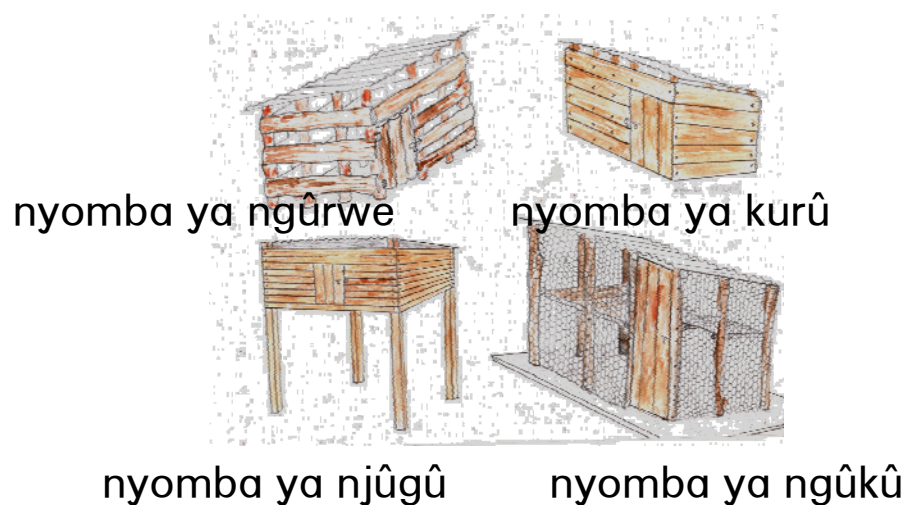
1. Gweta tûnyomba mwanya mwanya twa nyomba.
2. Gweta into bira bikaraga tûnyomba mwanya mwanya.

F. Baita cia Nyomba

Nyomba irî baita mwanya mwanya ta:

- gûtûrigîria mwathû
- gûtûrigîria mbura
- gûtûrigîria ruuo
- gûtûrigîria nyamû na aamba
- i wiitho bwetû na into bietû
- i tûgaigaga into bietû

G. Kûrî nyamû twakagîra nyomba ta: Ngûrwe
Kurû, Njûgû, Ngûkû.

Ngûgî ya kuruta

Arîiria itî bira birî kîraciini kîenu.

- kîra gikî kiri na arutwa bagana.
- mûtoongoria wa kîraci akaraga gîtîini kîrîkû
- weû ûkaraga gîtîini kîrîkû?

H. Mawatho ma kîraci gîetû

Watho i bûtûteethagia gûkara na nthoni i mbega kîraciini.

I bûtûteethagîria kûmenya mantû mara mega na mathûûku.

Ngûgî ya kûruta

Arîiriani mawatho meega ma kîraci kîenu ta:

- ûtikaayoge kîraciini
- ûtigaacererwe
- kûroomba rûûtha ûkiuma nja
- ûtikarûe
- kwaiga kîraci kîrî kîitheru
- kwathîkîra aarimû
- ûtikaiye, na mangî maingî.

Biûria

1. Gweta mawatho ma kîraci kîenu.
2. I watho bûrîkû ûteendaga na ikî?

Biûria

1. Gweta aruti ngûgî ta bathatû ba cukuru yenu.
2. N'ûû mûtoongoria wa aciaari cukuru yenu?
3. N'arimû bagana barî cukuru yenu?
4. Gweta bûra Thirikaarî îbûteethagia cukuru yenu.
5. Cukuru yenu yîitagwa _____.
6. Mwarimû mûtoongoria wa cukuru yenu ee-tagwa _____.

G. Bûra tûkaraga nthî kîraciini

Mûbaangîre ûmwega wa arutwa kîraciini
n'ûteethagîria mwarimû kûthoomithia bwega.

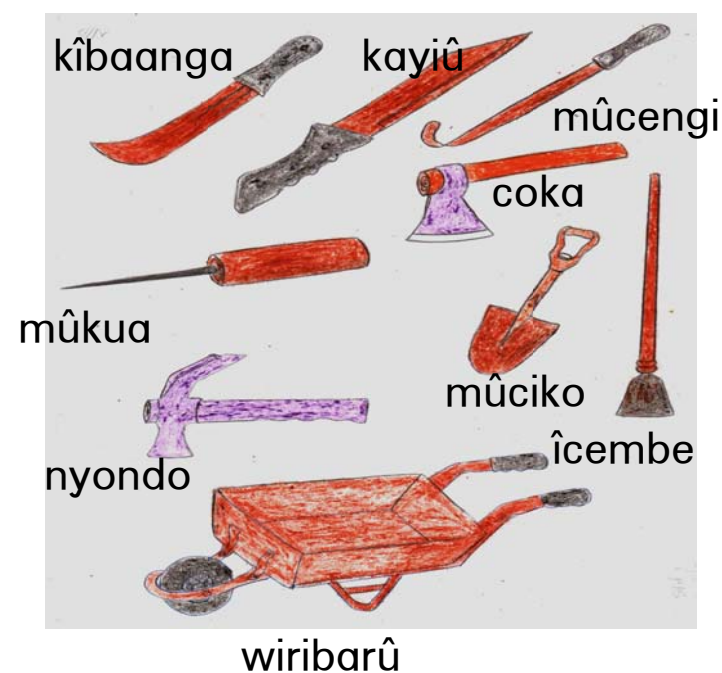
*Ûgû i bu tûkaraga nthî kîraciini.
Tukaraga amwe twarî na twîiyî.
Mwarimû wetû akaraga mbere yetû
akubî na kîbaaû.*

Ngûgî ya kûruta

1. Gweta njîra ithatû ira nyomba i tûteethagia nacio.
2. Gweta njîra ithatû ira tûtûmagîra nacio nyomba.
3. Gweta nyamû ira twakagîra nyomba

H. Mathaga ma wîra cia mucîi

Kûrî na mathaga mwanya mwanya mara
matûmîkaga mucîi ta: **mîro, ibaanga, tûyiû, mîkua,**
maceembe, mîciko, tûthoka, nyondo, mûceengi na
bingî biingî.

Ngûgî ya kûruta.

1. Gweta mathaga mamwe ma wîra
cia mûciî
2. Raitha na ûcoore mathaga ta:
mûcumeeno, nyoondo, nthitaangi, na kathoka.
3. Gweta mîtûmîre ya mathaga ma
mûciî monthe.

J. Kûrigîria ûgwaati mûciî.

Kûrî na njîra mwanya mwanya cia kûrigîria
ûgwaati mûciî ta:

- Kwiriga mûciî
- Kwaiga kurû.

Kûrî into bireetaga ûgwaati mûciî ta:

- mwanki
- mathaga maûgî
- citima
- ndawa cia kûbuîrîra
- na ndawa cia kûnyua.

Biûria

1. Gweta bûra tûtûmagîra into bibi:
mwanki, citima, na mathaga maûgî ta tûyiû na
ibaanga.
2. Gweta bûra ûtabateerie ûrûtha na into bibu.

Ngûgî ya kûruta

Coora mbica ya into bina bira birî kîraciini kîenu.

F. Antû ba kîraci gîetû

Kîraci kîrûthagwa n'arutwa na mwarimû.

Ngûgî ya kûruta

Arîiriani kîraci kîenu bûkîonanagia:

- kîrî na arutwa bagana
- mariîtwa maa
- twaarî i tûgana
- twîiyî i tûgana
- nûgwe mûtoongoria wa kîraci kîenu, na mangî
maingî.

Biûria

1. Andîka mariîtwa ma arutwa bathatû ba kîraci
kîenu.
2. Mûtoongoria wa kîraci kîenu eetagwa _____.
3. Mwarimû wenu eetagwa _____.

Ririkana

Thirikaarî yetû ya Kenya n'iteethagia cukuru:

- kûgûra mabuku
- kwaandîka aarimû
- gwaka iraci na ûbici
- na kûgûra into biingî bia cukuru.

Ririkana

Cukuru imwe itirî iraci bia aana kûthoomera na batirî itî bia gûkarîra. Bamwe bakaraga nthîgûrû na bara bangî bagakarîra maiga.

Kîbaaû nakîo gîcuuragua mûtîîni.

*Arutwa baba batirî Kîraci kana itî bia gûkarîra.
Bakarîrîte maiga ruungu rwa mûtî.
Kîbaaû kîao gîcurîîtue mûtîîni.*

*Arutwa baba bakarîrîte itî.
Kîbaaû kîao kîrî rûthingooni rwa kîraci*

3. Gweta nyamû ira ciûmba gûtûreteera ûgwaati.

4. Gweta into bithatû bira birî ûgwaati mûciî.

5. Muntû ûra ûmenyagîira nyamû eetagwa
m_r_ _ thi

Kwambîiria

Antû ba mûciî n'antû bara barî na kaumo kamwe na baîgeenie ta: **baaba, maama, na aana.**

A. Mîthemba ya antû ba mûciî

Kûrî na mîciî mitheemba înnâ:

1. Mûciî wa **baaba, maama, aana, ba cûûcû, ba baaba mûkûrû.**
2. Mûciî wa **baaba, maama, aana, ba cûûcû, ba baaba mûkûrû, baaba mwanake, taata mwanake, taata mûkûrû.**
3. Mûciî wa **mûciari ûmwe** - baaba kana maama na aana
4. Mûciî wa **Cokora** - aana bara baumire mîciî yaao baathi gûkaraga barabaraani cia taûni.

D. Antû bara barî cukuru yetû na wîra ciao

Cukuru ciîthagîrwa irî na aruti ngûgî mwanya mwanya na Wîra ciaao ta:

- **mwarimû** - kûrutana arutwa kûthooma, kwandîka na mantû mangî maingî.
- **aciaari** - kûgûrîra aana nguo cia cukuru, waaka cukuru.
- **mûraaria** - gûcûûbira cukuru îtikaiywe kana îthûûkua.
- **mûrugi** - kûrugîra arutwa na aarimû.

E. Kîraci gîetû

Kîraci gîetû i kîa mbere kuuma nacarî.

Ngûgî ya kuruta

Arîriaani kîraci kîenu bûkîonanagia:

- **bûra gîakîitwe**
- **kîrî na arutwa bagana**
- **bûra bûkaraga nthî**
- **magwatho ma kîraci**
- **wîra yenu bûrî arutwa ba kîraci**
- **kwaiga kîraci kîrî kîtheru**
- **kûmenyeera into bia kîraci kîenû**
- **mûbanganîrie wa kûthooma.**

Ngûgî ya kûruta

Arîiriani ndwano ciingî ira irî gîtûmi ndeeni ya cukuru ta mbaanji ya cukuru, nguo cia cukuru, bendeera na wîtîgio bwa cukuru.

C. Rûmenyeria rwa cukuru

Mantû mara tûrûthaga ntugû cionthe twakinya cukuru mwanka rîra tûkeenûka imo meetagwa rûmenyeria.

Wa kîra cukuru irî rûmenyeria rwayo.

Ngûgî ya kûruta

Arîiriani rûmenyeria rwa cukuru yenu ta:

- thaa cia gûkinya
- gûciaata
- kwîthîrana rainiini na kûthi kîraciini
- kûnogoka
- kûthi kûrîa na mangî maingî.

Kûrî na nkûrûkani ya rûmenyeria rwa cukuru ira iraaragwa na ira itaraaragwa ciîtagwa cia mûthenya.

Cukuru cia kûraarwa irî mûbaango wa ntugû cia ncumamoci na ncumapiiri.

Baaba, maama na
twana

Maama na aana

*Cûûcû baîrî, baaba, maama, baaba mwanake,
taata mwanake na aana baao*

Biûria

1. Uga mûciî i mbi?
2. Gweta mîthemba îna ya mûciî.
3. Gweta antû ba mûciî na bûra baîgeenie.
4. Uga ûri na aruanyûkwe na aaranyûkwe bagana.
5. Cokora batirî nyomba, barîenda w__ndo bwetû.
6. Cokora baraaraga _____.
7. Gweta ba cûcû baaku bana.

B. Ngûgî cia antû ba mûciî.

Antû ba mûciî babateerue kûruta wîia barî na ngwatanîro îmwe.

Ngûgî n'yûthaga rîra antû bagûteethania.

Antû ba mûciî i babateerue kwendana na i barutaga ngûgî mwanya mwanya ta:

gûtaa rûûyî, kûruga, kûrîithia, kûrîma, waka nyomba, kûûnga, kwendia na kûgûra.

Uga bûra wiyî bwa cukuru yenu ta: rîra yambiîrie, aarimû, atoongoria, iraci bira biarî oogo biakîitwe nambi na i mwanka ûrîkû?

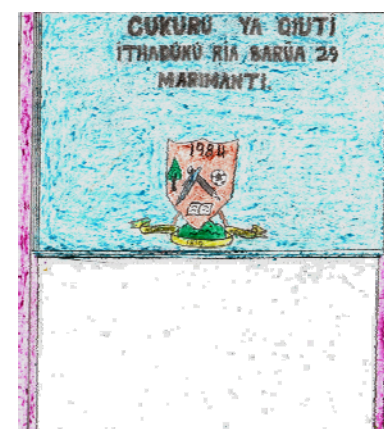
B. Ndwano cia cukuru na gîtûmi gîa cio

Ndwano irî gîtûmi mûno ndeeni ya cukuru.

N'imenyithanagia riîtwa ria cukuru, ara îrî na îthandûkû rîa baarûa.

I cioonanagia wîtigio bwao.

Imwe i cionanagia rîra cukuru yaambiîrue.

*Gîkî i kîbaû
gîa cukuru ya Gîûtî*

*Îno i mbanji ya cukuru
ya Gîûtî. Cukuru îno
yaambiîrue 1984.*

5 Cukuru yetû

Kwambîiria

Cukuru i bantû ara arutwa bathoomagîra.
Cukuru îkaraga na arutwa, aarimû, na aruti ngûgî.

Baba n'arutwa na aarimû bagîcuuria bendeera

A. Riîtwâ rîa cukuru yetû

Kîra cukuru îrî riîtwâ rîayo.

Gweta riîtwâ rîa cukuru yenu.

Wa kîra cukuru îrî rûgono rwayo mwanya na ira iingî.

Ciambûri n'akûruga ûcûrû.
Aana barîikia kûnyua ûcûrû bakaathi cukuru batigaceererwe.

Kînyua na Njerû i barîthîtie.
Bonthe n'arîithi.

Mûtegi aumĩte gûtaa rûûyî murooni.

Ngûgî ya kûruta.

1. Gweta ngûgî îra irutagwa n'antûba mûciî.
2. Gweta ngûgî ira ûrutaga mûciî.
3. Gweta rûgono rûmwe wagoniirue n'ûyûgu.

5. Kwengûrîra nyomba na kûrûnga rweego n'ûntû bwa kûrigiîria njoka, Rwaagî na nyamû i nthûûku.
6. Gûteenderia nthiingo cia nyomba n'ûntû bwa kûrigiîria nyeenje, nkîroota, ing'aarurî na njoka.
7. Kwanda maûa ma kûthongamia mûciî.

Ûntû bwa kûrûtha

Uga bûra ûkaarûtha kenda mûciî wenu ûkara ûrî û mûtheru na û mûthoongi.

Biûria

1. Mûrimo wa _____ n'ûrigagiîria i gûtûmîra kîoro.
2. _____ nyomba i kûrigagiîria nyeenje, nkîroota na ing'aarurî.
3. Gweta tûnyamû tûthatû tûra tûkaraga nyakiini î ndaya.
a) _____ b) _____ c) _____
4. I tûbatîirue gûciaata nyomba _____ na nja.

3. Kwooya na kûbîithia rûko ta matî, macere, cuuba, mataame, marataati.

*Nyamû akûrîikia gûciata.
N'akûbîithia matî mara aciaata.
Arîbîithîria kîrinyaani.*

4. Kwînja na gûtûmîra kîoro.

Gûtûmîra kîoro i kûrigagîiria mîrimo i miingi ta: Kîbîndûbîndû (kwarwa na gûtaîika), na taiboîndi.

Ûyû i Mûtîria athîite kîrooni.

C. Nyambura cia mûciî

Kûrî na biatho mwanya mwanya bira bitûreetaga amwe mûciî. Biatho bibi i bio bîitagwa nyambura.

Nyambura ino i ta:

Gûciarwa na gûtwîra mwana riîtwa, ngûrano (wiiki), ntaano cia aîyî, mathiko, Kûbaatithua, athoomi bakîthiria kîthoomo

mûranû

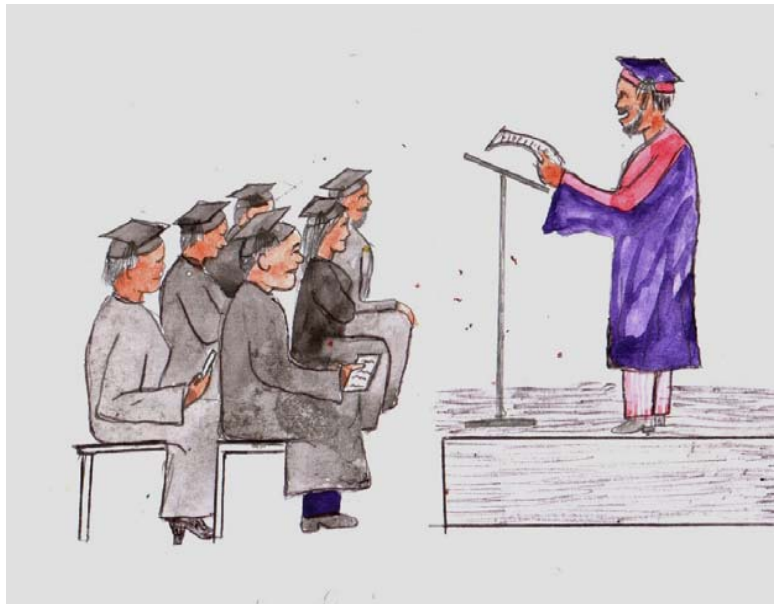
mathiko

authi ya ntaano
cia aîyî

gûtwira mwana riîtwâ

arutwa bakîthiria cukuru

E. Kwaiga mîcîî îrî mîtheru na kûrigîria ûgwati

I tûbatîrue kwaiga mîcîî yetû îrî mîtheru na njîra ta ino:

1. Gûciata nyomba ndeeni na nja.

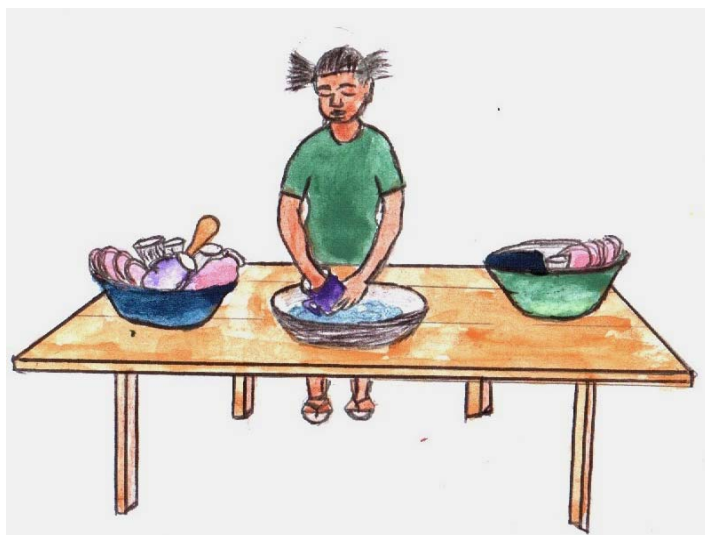

*Karîmi agîciata nja a nyomba
nyuma ya gûciata ndeni*

2. Gûcengia nyaki - nyamû i nthûûku n'îkaraga nyakiini ta njoka, mbîa na rwagî

Mûnene agîceengia nyaki îra îrî mûcîî

*Ûyû i Gatûûra akûthaambia into
biao bikara birî bitheru.*

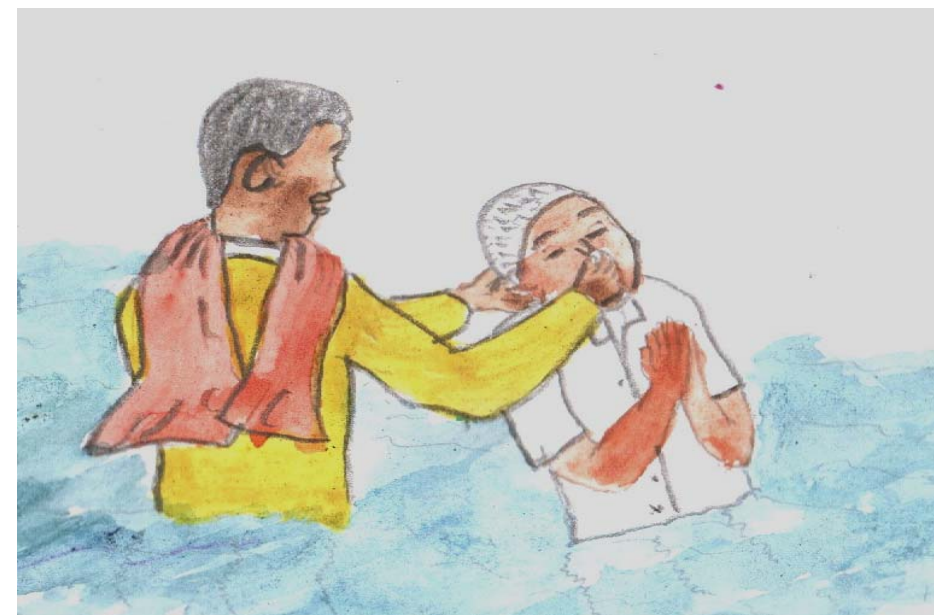
Biûria

1. Gweta njîra inya cia kûmenyeera nyamû.

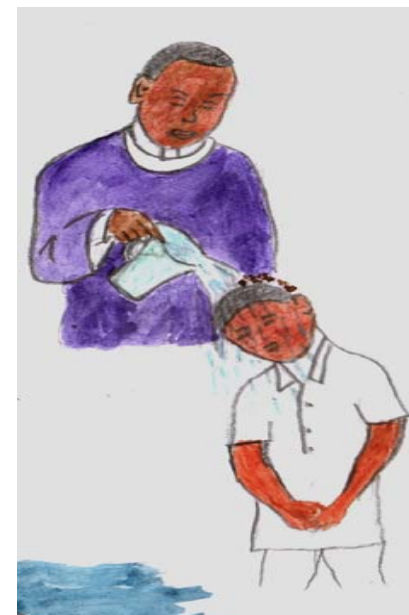
- a) _____
- b) _____
- c) _____
- d) _____

2. Gweta njîra ithatû cia kûmenyeera into bia nyomba.

- a) _____
- b) _____
- c) _____

Ûbaatithio bwa gûtoombekwa rûyîîni

Ûbaatithio bwa gwîtûrîrua rûûyî kîongo

Biûria

1. Gweta nyambura mwanya mwanya.
2. Gweta rîra waciariirwe.
3. I nyambura i rîkû antû bateethagîrwa bakeneete rîra barî nacio?

Biûria

1. Gweta wîra cia antû baba:
a) Mwarimû b) Ndagitaarî
c) mûrîmi d) mûbuundi
2. Gweta mîtheemba yîirî ya ategi.
i) _____
ii) _____

D. Ûmenyeeri bwa into bia mûcî

Into bia mûcî i bibatîrue kûmenyeerwa bwega kenda bithi na mbere gûtûteethia bûra kûbatîrue.

Into na bûra bibatîrue kûmenyeerwa

Nyamû ibatîrue:

- gwakîra kîraaro
- gûkundia ndagwa na kûmunta
- gûtirimbaria ngoci
- gûcinenkera irio na rûûyî rûtherû

Into bia nyomba bibatîrue:

- kûthaambua
- gûtûmîrwa bûra kûbatîrue
- kûthondekwa biathûûka ta T.V kameeme nþþ
- Aana kûrutanwa kûbitûmîra bwega

Ategi - kûrî na mîtheemba yîrî ya ategi: Ategi ba mîatû na ategi ba makûyû.

Ûyû i mûtegi wa makûyû.

Ûyû i Njerû agûtega mwatû.

3

Moobatu ma mîciî yetû na aki cia aana

A. Moobatu ma mîciî

Kwambîiria

Mîciî îrî moobatu maingî.

Mamwe ma moobatu mamu i ta: **irio**, **nyomba**, **nguo**, na **rûûyî**.

Antû ba mûciî i babatîrue beethîrwa barî na ûgima bwa mwîrî.

1. Irio

Tûrîiyaga irio mwanya mwanya kenda:

tûkûra, tûgîa na ûgima bwega bwa mwîrî, na tûgia na inya ya kûruta wîra na kûthekania.

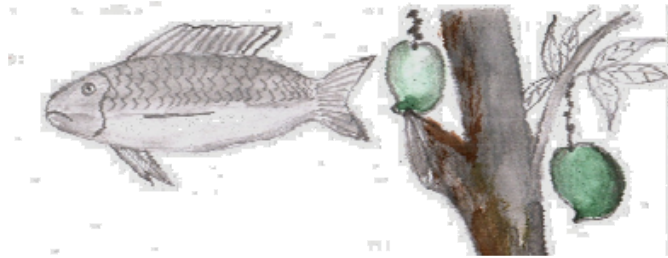
Twonaga biakûrîa kumania na: **imera**, **mîtî**, na **nyamû**

mbooco

îkome

îkûyû

membe

Ndigû

nyanya

mwere

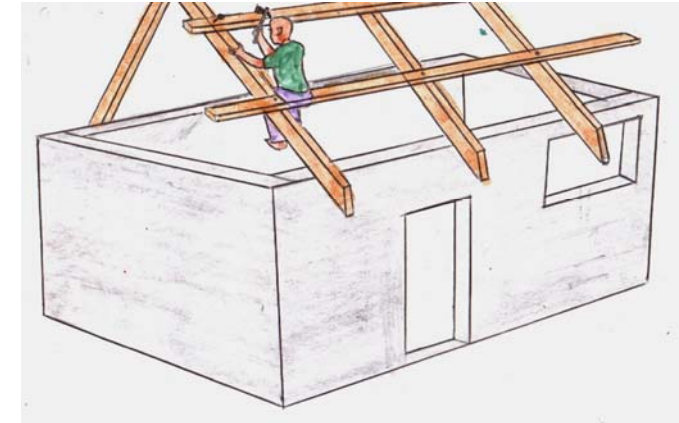

nthoroko

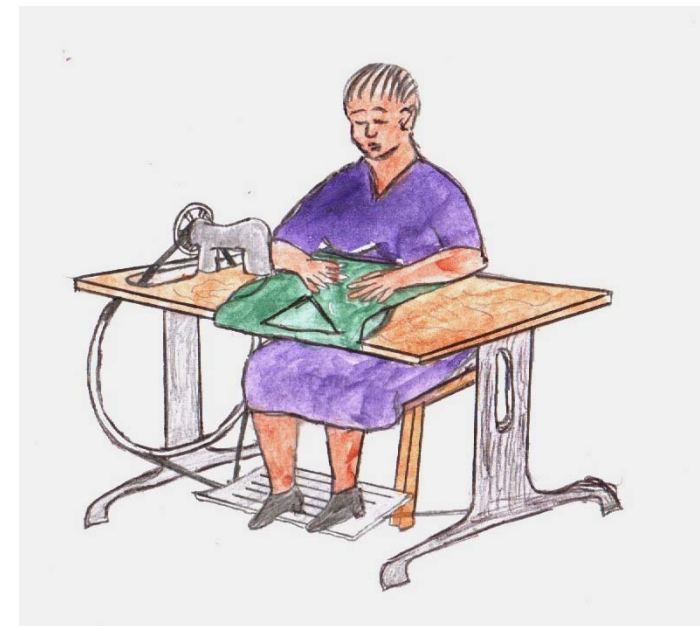

mpempe

Abuundi - Kûrî abuundi ba mbaaû
na ba gûtuma na caarani.

Ûyû i mûbundi agwaka nyomba na mbaaû.

Ûyû i bundi wa caarani.

*Úyû i baaba mwanake arîthîîtie ng'ombe
ciake rûrîîni. Baaba mwanake i mûtugi
wa ng'ombe.*

Abiacaara - baba i bagûraga na kweendia into
thokooni, ndukaani, mootîîriini na, kîthukiooni.
Kûrî abiacaara bangî ba kwenjana na bangî
bagakamatana na nkaarî.

*Úyû i Kanyua.
Kanyua n'agûtwa nkaarî.*

Andîka mîthemba ya irio bira tûrîyaga mûrabaani
kûgaanîîtue ta ûgû:

Mpîndî	Nyani	Matunda	Nyama

Gweta irio biingî bira tûrîyaga.

2. Nyomba

I twaakaga nyomba cia gûtûrigîîria: mbura, ruuo,
mwaathû, na moogwati mwanya mwanya.

nyomba ya gîîtene

nyomba ya ntugû ino

3. Nguo

Nguo irî gîtûmi mûno kîrî antû.

Twîîkagîra nguo n'ûntû bwa: kwitha ûtheri,
gûtûwîkîra mûrugutîra, na gûtûthoongamia.

Twîîkagîra nguo i ndito rîra kûrî na mpio na
tûgeekîra i mbûthû rîra kûrî na mwathû kana
îrûûngû.

Nguo mwanya mwanya:

mûbuuto

njakeeti

îrinda

reeco

îgooti

Arîmi - antû baba i barîmaga irio bia mîtheemba î miingî. Irio bimwe i biendagua na bira bingî bikarîigwa.

*Ûyû i Karigû. Karigû i mûrîmi.
Aandîite mpempe mûndaani.*

*Karigû n'akûrîmîra mpempe ciake
itikathûûkue n'îria.*

Atugi - baba i baigaga nyamû cia ndîithia ta: ng'ombe, mbûri, ng'ondû, na ngûkû.

Nyamû i ciumaga biakûrîa na mbia.

Biûria

1. Gweta into bithatû bia nyomba.

a) _____ b) _____

c) _____

2. _____ i gêa kûmaamîra.

3. Tûtûmagîra _____ kûthaambîra mwîrî

4. Coora mbica ya:

a) nyûûngû

b) meetha

Ngûgî cia antû ba mûciî cia gwîteethia.

Antû ba mûciî i barutaga wîra mwanya mwanya keenda beethîrwa barî na ûtûûro bwega.

Bamwe beethagîrwa barî baandîke ta: **aarimû**, **Acikaarîna na ndagitaarî**.

mwarimû

ndagitaarî

mûcikaarî

B. Bûra tûmba kwingia moobatu ma mîciî

1. Irio

Tûgwataga irio bira tûrîiyaga na njîra mwanya mwanya: **kûrîma**, **kûgûra** kuuma thokooni na ndukaani, **kûrîithia** nyamû ta: **ng'ombe**, **mbûri**, **ngûkû**, **kûgaiga** kana **gûtega** makûyû na mangi maingî.

2. Nguo

Twonaga nguo na njîra ya:

- **kûgûra**
- **gûtuma na caarani**
- **gûtuma burana na maacini**

3. Nyomba

Nyomba ira tûmaamaga:

- i twaakaga
- nwa tûkoombore
- nwa tûgûre
- nwa twegwe kana tûgatigîrwa n'antû beetû.

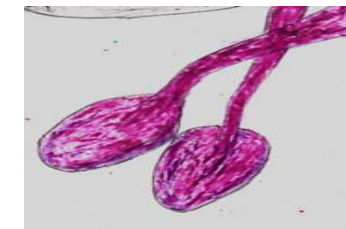
Antû bara baingî taûni i bakoomboraga nyomba ba karîaaga kîra mweri.

Biûria

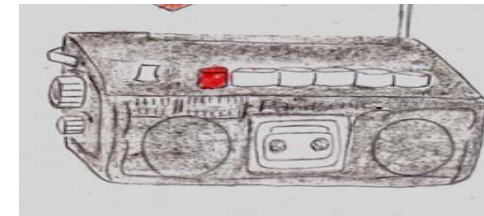
1. Gweta moobatu mathatû ma mîciî.
2. Rira kûrî na mwaathû twîkagîra nguo _____.
(i ndito, i mbûthû)
3. Kûrî na mpio twîkagîra nguo _____.- 4. Gweta njîra ithatû cia kwona nyomba.

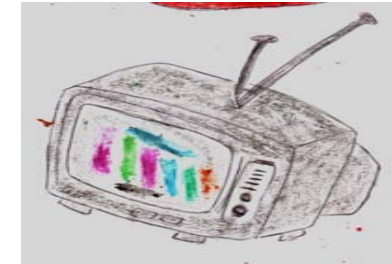
gîkombe

iciko

kameeme

TV

gîtî

gîtaanda na neeti

taa

Ngûgî ya kûruta.

Coora mbica cia nyamû ira wonaga mûciî kwenu.

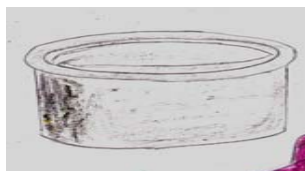
Biûria.

1. Gweta nyamû ciîrî cia mûciî ira itweyaga nyama.
a) _____ b) _____
2. Ngûkû îtweyaga nyama na _____.
3. I nyamû irîkû tûkaraga amwe na tûkathekania nacio mûciî?
4. _____ n'îkamagwa îria. (ng'ombe, ng'ooi, ngûkû)

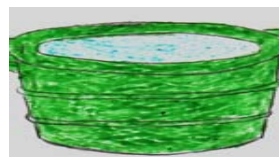
B. Into bia nyomba.

Ndeeni ya nyomba cietû i kwîthagîrwa kûrî na into mwanya mwanya.

Into bimwe bia bibu i ta: **cuuria, gîti, gîtaanda, karaî, ikoombe, iciko, T.V, kameeme, taa, na bingî biingî.**

cûûria

karaî

C. Moorito mara tûrîkanaga namo rîra tûkiingia moobatu ma mûciî

Mîciî îmwê nîonaga moorito ikiingia moobatu mayo ta: kwaga nguo imbega kana kwaga nyomba imbega.

Moorito ta mama maumanagia na:

1. antû ba mûciî kwîgua batarî na njîra cia kûboonera mbia.
2. antû ba mûciî kwîgua batarî na mbia cia kûgana.
3. kwaga mîinda ya kûrîma.
4. antû ba mûciî kwîgua barî na ûthao.
5. twaana tûmwê kwîgua tûtarî na aciaari.
6. mbura kûrega kuura bwega.
7. mîciî îmwê îrî aana baingî nkûrûki.

D. Bûra tûûmba kûrûtha kûthiria moorito mara tûkomanaga namo tûkiingia moobatu ma mîciî.

1. antû kweenda na gûkeneera kûruta ngûgî ciao.
2. antû beerutane gûtigaria na kwaiga bimwe keenda batûmîra îgiita rîa ûbatu.
3. antû bagie na aana bara bakaûmba kûmenyeera.
4. antû batûmîre into bira bikwoneka na bira bakûûmba.
5. antû bagûre nguo ira bakûûmba.

E. Ûmenyeeri bwa aana mîciîni

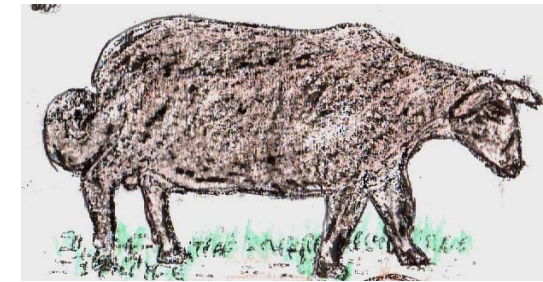
Aana i kîthaarimo mîciî.

Aciaari i babatîrue beenda na bamenyeera aana baao.

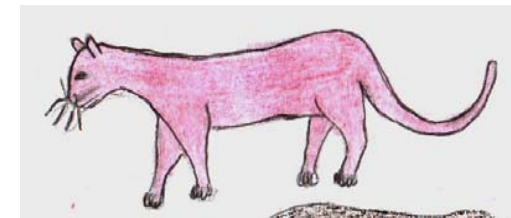
I babatîrue kweenda aana bothe bûmwe.

kurû

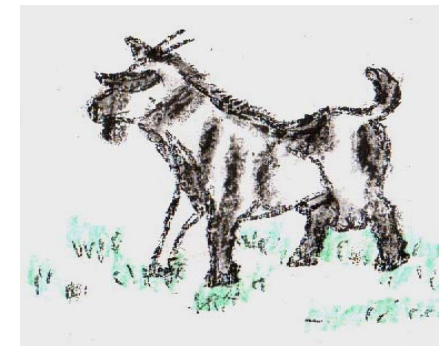
ng'ondû

mbaka

ngûkû

mbûri

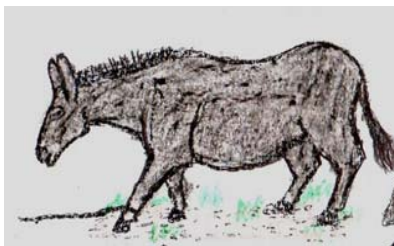

njûgû

2. Kûrî nyamû iingî cia ûrîthi.

Nyamû ino n'itweeyaga mooteethio mwanya mwanya:

- **mbûri** - îtweeyaga nyama, Îria, mbia, mîgûûta
- **ng'ombe** - îtweyaga îria, nyama, ûrîmi, mbia, ndwaara
- **ng'ondû** - îtweyaga nyama, mbia, guaye, maguta.
- **Îng'ooi** - rîtweyaga mbia, ûkamati bwa mîrigo guaye, maguta.
- **ngûrwe** - îtweyaga nyama, mbia
- **njûgû** - îtweyaga nyama, mbia
- **ngûkû** - îtweyaga nyama, mbia, makome
- **mbaata** - îtweyaga nyama, mbia, makome.

îng'ooi

*Karîmi na Gîtonga bairîitwe cukuru i gina.
Abendeete bonthe. Gutirî wee amenaga.*

F. Mîkarîre î mîega ndeeni ya mîciî

Aana babatîrue kûthooma mîkarîre i mîega kwambîiria mîciî yao.

I babatîrue kwathîkîra na gûtiîya aciaari bao.

Aana aathîki i beendagwa n'aciaari na antû bonthe.

I tûbatîrue kwîrutana gûtûmîra mîgambo îno:

1. **I bwega** - rîra twarûthîrwa ûntû bwega.

2. **Ndekera** - rîra twabîtiria bara baangî.

3. **I nkûroomba û nthikîria** - rîra tûkwenda kûrûthîrwa ûntû.

G. Aki cia aana.

Aana i babatîrue kûneenkerwa aki ciao, tacio:

- gwîtwa riîtwa aciaarwa.
- kûthoomithua.
- kûneenkerwa kaanya ga kûthekania.
- Kaanya ga kûroomba Ngai.
- kwirwa cibitaarî baayua.
- Kûmenyeerwa.

Aana bakîromba kanicaani

*mwana
kwegwa riîtwa*

4 Into bia mûciî wetû

A. Nyamû cia mûciî

Kwambîria

Mîciî n'îthagîrwa îrî na into biingî.

Into bibi i ta:

nyamû, into bia nyomba, na into bia mûûnda.

Nyamû cia mûciî

I kwîthagîrwa kûrî na nyamû mwanya mwanya mûciî.

1. Nyamû imwe n'îkaraga akubî na antû na ikathekania nabo.

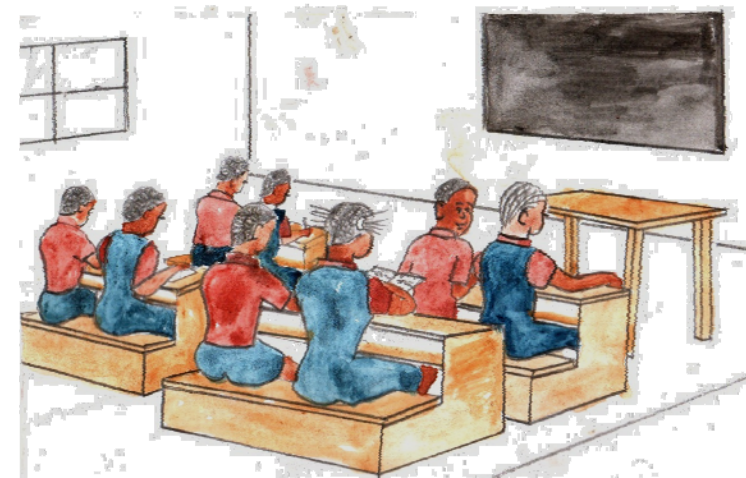
Nyamû ino i ta:

- **kurû** - kurû n'îtûkaragîria mûciî
- **mbaka** - mbaka n'îrîyaga mbîa ira itwinyangagîria into mûciî.

Gweta nyamû iingî ira tûkaranagia nacio mûciî.

Biûria

1. Gweta itûmi bina bira bigiragia twingia moobatu ma mîciî.
2. Aciaari beetû batweyaga _____, _____, na _____.
3. Waneenkerwa gîintû ûbatîîrue kuuga _____.
4. Ûgakinya mwana ûroongî ûtakwenda ûmwîraga _____.
5. Gweta aki ithatû cia aana.

Aana bakîthooma kîraciîni

Aana bakîthekania amwe